

TÜRK DÜNYASINDA ANA DİL ORTAKLIĞI VE AYIRILMAŞMA

MOTHER LANGUAGE COMMONALITY AND DIFFERENCIATION IN TURKIC WORLD

Mustafa ÖNER*

ÖZ: Türk Dünyasında bugün 20 kadar yazı dili bulunan çağdaş dil yapısının bir “ana dil” üzerinde geliştiği bellidir. Milattan sonra XI. yüzyılda bugünkü Türk Dünyası haritasının hemen hemen sabitleştiği ve bugüne kadar pek değişmeden geldiği bu Türk dili yayılımının çağımızda da ciddi ana dili kayıplarına rağmen linguistik bir milliyet (*Türklük*) oluşturduğu ortadadır.

Kâşgarlı Mahmud’un XI. asırdaki Türk lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği *Divânu Luğâti’t-Türk*’ü yazdığı tarihte beş Türk devletinin varlığını biliyoruz (Karahanlı Devleti, İdil Bulgar Devleti, Selçuklu Devleti, Gazneli Devleti ve Uygur Devleti). Oysa Kâşgarlı Mahmud bu eserinde yirmi Türk boyunu anmaktadır: Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Yabaku, Tatar, Kırgız, Çigil, Tuhsı, Yağma, Uygur vb. İlk Türkologumuzun nadide eserinde haritasını da verdiği XI. asır Türk Dünyası ve bu beş Türk devleti içinde yayılan kavmî zenginlik, bin yıl önceki dil ayrılmaşmasının (*linguistic differentiation*) az çok yansıdığı bir tablodur.

XIX. asır sonlarında bugünkü Türk Dünyasının linguistik görüntüsünün oluşmaya başladığı devirde, W. Radloff’un tespit ettiği dil mirası da söz konusu toplumların basın, yayın ve yaygın eğitim düzeylerinin tam olmadığı, yazı dili uygarlığının sınırlı kaldığı bir lehçeler tablosuna sahiptir. Demokratik veya sosyalist cumhuriyetlerin kurulduğu 1920’ler ertesinde ise önceki çağlarda genellikle dil içinden beslenen ayrılmaşmaların politik bir hız kazanarak çağımızdaki tabloya dönüştüğü bellidir. İşte bu bağlamda Türk Dünyasının dil varlığı hem ana dil kökenli bir ortaklıklar manzumesi hem de coğrafi, kavmî ve nihayet siyasi sebeplerle bir ayrılmaşmalar bütünü olarak tahlil edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, ana dil, dil ayrılmaşması, Türk lehçeleri, Türk grameri.

ABSTRACT: *It is evident that the contemporary language structure, which has about 20 written languages in the Turkic World today, has developed on a "mother tongue" (Ursprache). In 11th century it is obvious that this spread of Turkic language, in which the map of the Turkic World today became almost constant and has come unchanged until today, has created a linguistic nationality (Turkishness) despite serious loss of mother tongue in our age.*

We know of the existence of five Turkic states at the time when Mahmud Kashgari wrote Divânu Luğâti’t-Türk, where he gave detailed information about the Turkic dialects in 11th century (Karakhanid State, Volga-Bulgarian State, Seljuk State, Ghaznavid State and Uyghur Khaganate) However, Mahmud Kashgari mentions twenty Turkic tribes (such as Pechenek, Kipchak, Oghuz, Yemek, Bashgirt, Basmil, Yabaku, Tatar, Kırgız, Chigil, Tuhsı, Yagma, Uyghur, etc.) in this work. The 11th century Turkic World and the tribal wealth that spread within these

* Prof. Dr. – Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / İzmir – mustafa.oner@ege.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-2875-8409)

This article was checked by Turnitin.

five Turkic states, whose map is also given in her rare work by our first Turcologist, is a picture that more or less reflects the linguistic differentiation a thousand years ago.

At the end of 19th century, when the linguistic image of today's Turkic World began to form, the language heritage identified by W. Radloff has a table of dialects in which the press, broadcasting and common education levels of the aforementioned societies are not complete and the civilization of written language is limited. After the 1920s, when the democratic or socialist republics were established, it is obvious that the differentiations which were generally fed through language, gained a political speed and turned into the picture of our age. In this context, the linguistic existence of the Turkic World should be analyzed as a composition of commonalities based on a mother tongue, as well as a set of differentiations due to geographical, tribal and finally political reasons.

Keywords: Turkic World, mother tongue, linguistic differentiation, Turkic dialects, Turkic grammar.

Genel dil biliminde ana dil (Almanca *Ursprache*) terimi bugün için kaydı olmayan ama eldeki dil kayıtlarına dayanarak yeniden yapılandırılan ana dil kavramı için kullanılmaktadır. Bu bağlamda “*Hint-Avrupa dili*”; Cermen grubu, Latince, Sanskritçe ile karşılaştırmalı dil biliminde yeniden inşa edilen bir ana dil (*Ursprache*) olmuştur (URL-1). Alman dil bilimci August Schleicher (1821-1868), kendi biyolojik yaklaşımı içinde, yeniden yapılandırılmış olan ve yıldız işaretli formlarla *dil* ile *orijinal dili* ayırt etme pratiğini başlatmıştır (Strazny, 2005: 466). A. Schleicher, dili biyolojik bir organizma olarak kabul ediyordu, Darwin'den etkilenen bu görüşte dil, sosyal bir olgudan çok bir evrimin zorunluluğuna boyun eğen bir doğa varlığıdır (Kıral, 1996: 45). A. Schleicher, 1848'deki *Stammbaumtheorie* “Aile Ağacı Teorisi” adlı ve daha sonraki çalışmalarda özel bir ilgi gören eserinde, dillerin gelişimini doğal organizmaların gelişimine benzetmektedir. Bir mükemmel dil olan ana dil (*Ursprache*) çürümesiyle birlikte yavru dillere, temel dillere (*Grundsprachen*) ve daha sonra dillere (*Sprachen*), ağızlara (*Mundarten*), alt ağızlara (*Untermundarten*) ayrılabilir (Andersen - Bache, 1976: 432). Türkiye Türkolojisinde R. R. Arat ve onun kurduğu bilimsel okulda “dil tabii bir varlıktır” anlayışının da bu yaklaşımdan izler taşıdığı anlaşılıyor (bk. Arat, 1963). Biz bu görüşün tahliline hiç girmeden zaten çok yaygın kullanılan “Ana Türkçe” ve dolayısıyla “Türk ana dili” kavramını çağdaş Türk yazı dillerinin ortaklığının esası anlamında kullanmak istiyoruz (krş. Ligeti, 1951: 313; Gabain, 1988: §14).

Bugün Türk Dünyasında mevcut irili ufaklı yirmi kadar yazı dilinden oluşan çağdaş dil yapısının bir “ana dil” üzerinde geliştiği görülmektedir (Eren, 1998: 5). Bunlardan Halaçça, Sarı Uyurca, Salarca gibi bazılarının bugün eğitim, öğretim, basın ve yayın imkânlarından mahrum biçimde sadece konuşma dili biçiminde yaşadığını dikkate alırsak Türk yazı dilleri için tam sayı vermek kolay değildir: Örnek olarak Rusya Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü yayını olan Tenişev 1997'de gramer tasvirleri verilen 39 adet modern “Türk dili” arasındaki “Alabuga Tatar, Astırhan Karagaş Nogay,

Balkan Türk dilleri, Çulımca, Sonkor Türkçesi, Urumca" gibi maddeler açıkça diyalektlerdir. Yine bu listedeki Karayca, Fu-Yu Kırgızcası, Dolganca, Tofalarca gibi bugün konuşurları çok az olan biçimler de bu yazı dilleri listesinden çıkarılmalıdır (1997: 539-542).

Bilim tarihinde daha XIX. yüzyıl ortalarında Finli bilgin A. M. Castrén tarafından kurulan Ural-Altay dilleri akrabalığı tezinde ilk kez kullanılan Altay başlığı altında toplanan Türk dil niteliğinin tarihî bir ana dile dayandığı bellidir (krş. Tekin, 2004: 404-413). E. V. Sevortyan gibi Sovyet Türkologlarının sıkça kullandığı Ortak Türkçe (*obşçeye tyurkskoje*) terimini veya A. Róna-Tas'ın andığı içerikle *Ana Türkçe* terimini Türkçe için "ana dil" olarak kabul etmek mümkündür (krş. Sevortyan, 1974: 25; Róna -Tas, 2013: 42-44)

M.S. II. bin başlarında bugünkü Türk Dünyası haritasının hemen hemen sabitleştiği ve bugüne kadar az değişerek geldiği bu Türk dili yayılımının çağımızdaki ciddi ana dili kayıplarına rağmen kültürel ve lingüistik bir milliyetin (*Türklük*) esasını oluşturduğu ortadadır. Buna "*Tarihte Türklük*" başlıklı eserin yazarı Macar Türkologu László Rásonyi gibi, ana yurt, ırk, ulus adları, özel adlar, ölü gömme âdetleri, aile, cemiyet, devlet vb. gibi dil dışı objektif belgeler dolayısıyla da *Türklük* diyebiliriz (1993: 1-64). Bilimsel çalışmalarda yaygın olduğu üzere, ana dili Türkçe olan ve kendi topraklarında sakin (*autokhton*) olarak yaşayan toplulukların kültürel sahasına objektif olarak *Türk Dünyası* demek doğrudur. Bu dünyadaki ana dili Türkçe olan bütün toplumlar, siyasi ve millî bilinçlenme farkları olması dolayısıyla bu *Türklük* objektivitesini bugün farklı biçimlerde kabul etseler ve *Türk* adının dar veya geniş içeriği, 1991 ertesinde artan bir hızla tartışılrsa da dil, kültür, ortak köken gibi belge ve bulgular dolayısıyla bilimsel ve pratik olarak bu *Türk Dünyası* başlığı ve adlandırması doğrudur. Lars Johanson'un bu Türk Dünyasında zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma baskısı altında tarihî dil sahasının kaymasını, yaşanan göçleri, din yayılmalarını, coğrafyayı ve yaşantıyı değerlendiren dil dışı faktörler üzerine tahlili daha büyük araştırmalara esas olabilir (krş. Johanson 2001). Henryk Jankowski'nin ortak tarihî edebî dilin yanı sıra ortak coğrafya ve iklim şartlarını ve siyasi durumu de değerlendiren yaklaşımı çok ilgi çekicidir ama biz burada sadece ana dil üzerinde durmakla yetineceğiz (krş. Jankowski, 2010).

Türk devletlerinin son bin yıldaki siyasi egemenlik alanı XVI. yüzyıl itibarıyla Doğu Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Hindistan'ı içine alan en büyük sahasıyla şüphesiz ki bugünkü Türk Dünyasından çok daha geniş bir alanı kaplar. Ama bu Türk egemenlik alanını, "ana dil" belgelerine göre objektif olarak *Türk Dünyası* başlığı altında anmıyoruz.

Yeni Çağ'da deniz gücü olarak kendi ana vatanlarından çok daha geniş alanlara yayılan İspanyolcanın, Portekizcenin, Fransızcanın ve özellikle buhar teknolojisi ile okyanusları aşan emperyal güç Britanya'nın, yani İngilizcenin dünyası bir "*ana dil*" dünyası değildir. Buralarda önceki sömürgelerde efendilerin dillerinin konuşurları, örneğin Hindistan, tabii

olarak bir İngiliz Dünyası dâhilinde sayılamaz. Oysa Türk Dünyasında son bin yılda Orta Asya, Orta Doğu ve Doğu Avrupa'da Türkleşme (Türkçe konuşur hâle dönüşme = *turcophonie*) bununla karşılaştırılmayacak kadar cüzi olduğu için Türk Dünyası ana dili Türkçe olan toplumların dünyasıdır, yani esasen Türk dili dünyasıdır. Fakat tam bu bağlamda özellikle Sovyet sosyalizminin “*Türk dilli halklar*” (тюркоязычных народов) terminolojisinin Türk aidiyetini sadece dile indirgeyen ve ortak kültürel kökenden pek söz etmeyen yaklaşımını da tenkit etmek gerekir.

Bugün bu Türk dili alanında 20 kadar Türk yazı dili vardır; yukarıda belirtildiği gibi hangilerinin yazı dili olduğu veya hangilerinin birer konuşma diyalekti olarak yaşadığı hâlen belgelenmeğe muhtaç olduğu için itibari bir rakam verilmektedir. Zaten üstün devlet şartları bambaşka olan Türkiye Türkçesi ayrı tutulursa Sovyetler Birliği dâhilindekiler 1966'da ansiklopedik çalışmalarda standart grameri ve sözlüğü yapılmış 23 adet Türk yazı dili tespit edilmişti (*Yazıki Naradov SSSR külliyyatının Tyurksie Yazıki* başlıklı II. cildi). Bunlar arasından Altay Türkçesi, Şor Türkçesi, Çulım Türkçesi, Baraba Tatarcası gibileri yazı dili olarak belirtilseler de bugün itibarıyla çok az konuşurlarıyla, yok olma tehlikesi altında yaşamaktadır, Karayca ise aslında ölü dil sayılır (krş. Baskakov 1966).

Çağdaş Türk yazı dilleri, Orta Çağ'a veya dil tarihinde Orta Türkçe denen dönemine kadar dayanan belirgin bir Türk grameri ve söz varlığı karakterine sahiptir. Son bin yılda Türk yazı dilinin kültür merkezlerinden uzakta kalmak gibi tarihî sebeplerle Genel Türk dilinden ayrı düşen Schönig'in "kıyı dilleri" kapsamında değerlendirdiği Güney Sibiryaya Türk yazı dilleri bile Eski Türkçe grameri ile veya Kâşgarlı Mahmud'un tespit ettiği söz varlığıyla denkleştirilebilecek zor olmayan fonolojik özelliklere sahiptir (krş. Schönig 2013: 221-222).

M.S. VII-VIII. asırlardan beri izlenen yazı dili kayıtları, Türk Dünyasındaki “ana dil” veya başka bir ifade ile “Ana Türkçe” üzerinden çağdaş dil varlığına dair karşılaştırmalı çalışmalar yapmak için yeterlidir. Türkoloji de gelişmeğe başladığı XIX. asırdan beri, öncüsü olan Hint-Avrupa dil biliminin bu tarihî-karşılaştırmalı yöntemini esaslandırmıştır. Çağımızda Türk dili araştırmalarında bu yöntemi kullanarak Ana Türkçeyi (*protürk*) bugünkü dil varlığıyla bir mukayese zemini olarak kullanan E. R. Tenişev, T. Tekin, A. M. Şçerbak, B. A. Serebrennikov vb. uzmanlar bu ana dilin tasvirini belirlemiş durumdadırlar.

Tarihî gramer uzmanlarının en değerli başvuru kaynağı olan Kâşgarlı Mahmud'un kendi çağında, XI. asırdaki Türk lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği *Divânu Lugâti't-Türk*'ü kaleme aldığı tarihte beş Türk devletinin varlığını biliyoruz: Karahanlı Devleti, İdil Bulgar Devleti, Selçuklu Devleti, Gazneli Devleti ve Uygur Devleti. Oysa Kâşgarlı Mahmud bu eserinde yirmi Türk boyunu anmaktadır: Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Yabaku, Tatar, Kırgız, Çigil, Tuhsı, Yağma, Uygur vb. (Karahan, 2013: 31). İlk Türkologumuzun nadide eserinde haritasını da verdiği XI. asır Türk

Dünyası ve bu beş Türk devleti içinde yayılan kavmî zenginlik, bin yıl önceki tabii dil ayrılaşmasının (*linguistic differenciation*) yansıdığı bir tablodur. Bu bağlamda F. S. Barutcu-Özönder, *dilde türlenme, diyalektal farklılaşma, diyalekt kimliği* gibi kavramları kullanarak “dil değişmesi ve başkalaşması durmaz, ancak öldüğünde durur” diyerek çok yararlı bir tahlil yapmıştır (2006: 63-68).

XI. yüzyıldaki bu ayrılaşmış dil durumunun Güney Sibiry - Türkistan - İdil boyu arasında yayılan bu kadar geniş coğrafya tek bir devlet içinde ve tek bir yazı dili altında birleştirilmiş bir üst dile bağlanmadığı için gayet tabii bir sonuç olduğunu vurgulamak gerekir. Türkolojinin henüz gelişmeğe başladığı çağda, 1926'da M. F. Köprülü bu olguyu şöyle ifade ediyor: “Türkler arasında 'Tukie'lerden daha evvel umumi bir edebiyat lisanı ve onunla yazılarak her tarafa yayılmış kuvvetli bir yazılı edebiyat olmaması, lisanın gelişmesine ve muhtelif lehçe ve şivelere ayrılmasına sebep olmuşsa da muhtelif Türk şubelerinin birbirleriyle devamlı münasebetlerde bulunarak ve devamlı olarak yeni siyasi heyetler teşkil etmek üzere toplanıp dağılmaları, sonra muhaceretler, bu lehçe ayrılıklarının büsbütün derinleşmesine mâni olmuştur” (Köprülü, 2004: 52). Türk toplum yaşantısının en eski esası olan yarı yerleşik ve yarı göçer olma (*nomadizm*) durumu ve büyük göç hareketleri, lehçeler arasında tarih boyunca süren çok faydalı bir kargaşaya yol açmıştır (Mısır'da Kıpçakçanın Oğuzcalaşması, Çağataycadaki Oğuzca gramer unsurlarının varlığı, Kırım'daki Osmanlı yazı dilinin yaygınlığı vb.).

XI. yüzyıldaki Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin yeni yurtlarına göçlerinden sonra, Türk edebî dili tarihinde XIII. yy.'dan itibaren, Türkistan'da Uygur - Karahanlı - Çağatay; İran ve Anadolu'da Oğuz; İdil - Ural - Kafkasya - Mısır hattında Kıpçak kavimlerinin ağırlıkta olduğu üç yazı dilinin yapılandığı Türkolojide kabul edilmiştir. Orta Çağ ve Yeni Çağ'ın kültür merkezleri olan saray, medrese ve tekke çevresinde yükselen klasik Şark gelenekleri örneğindeki yazılı edebiyatın da bu üç edebî dil üzerinden modern zamanlara kadar kesintisiz geldiğini görmekteyiz.

Başka bir tasnif esasında coğrafi adlandırma ile Doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi ve Batı Türkçesi diyebildiğimiz bu tarihî dil varlığının birer edebî dil olduğunu belirtmeliyiz. Türkolojideki tasnif geleneğinde tarihî ve siyasi devlet varlıkları üzerinden de Çağatay, Altın Ordu ve Osmanlı edebiyat dilleri adlandırması da vardır. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar bütün Türk Dünyasında genel olarak bu klasik edebî dillerin farklı güçlerde devam edegeldiğini belirtmeliyiz.

Modernleşme çağı olan XIX. yy.'da ise basılı kitap, basın-yayın faaliyeti, hızlanan okullaşma süreci, daha önceki el yazması dil ürünlerinin yayıldığı tarih boyunca görülmedik bir trafik başlatmıştır: İstanbul-Kazan-Mısır-Kafkasya arasındaki bu basılı (*matbu*) dil kültürünün Orta Çağ'daki Nevayi, Fuzuli gibi büyük ediplerin tesir güçleri sayesindeki sözlü ve yazılı dolaşımından kat kat daha büyük olduğunu belirtmek gerekir. Basılı kültür

(matbu kitaplar, *vakıtlı matbuat*) yayılımı XIX. yy. sonları ve XX. yy. başlarında yarım asır gibi kısa bir sürede Türk kültür merkezleri arasında büyük bir haberdarlık ortamının ve dolayısıyla lehçeler arası temasların oluşmasına neden olmuştur: Kafkasya, Kırım ve Kazan yazı dili merkezlerindeki Osmanlıca etkileri vb.; devlet kurumları öncülüğünde olan modernleşme dolayısıyla XIX. yy. başlarından beri olgunlaşan Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bakımdan gelişkin olan dilinin bu sahalarda başat hâle geldiği açıktır. Türkistan merkezli klasik edebî dilin (Çağatay edebî dili) kendi sahasının çok uzaklarında bile etkili olduğu ve İdil-Ural'daki Kıpçak esaslı lehçe içinde bir harmanlanmaya yol açtığı da görülür. Sonuç itibarıyla XVI. yy.'dan beri siyasi egemenliğin kalmadığı bu *Deşt-i Kıpçak* sahasında özellikle XVIII. yy. ertesinde mektep ve medrese merkezli yazı dili olgunlaşmasında önce Çağataycanın, Tanzimat sonrası da Osmanlıcanın etkileri gözlenmektedir.

XIX. yüzyıl sonlarında bugünkü Türk Dünyasının bazı görüngülerinin oluşmaya başladığı modern devirde, W. Radloff'un benzersiz sözlüğünde tespit ettiği dil mirası da söz konusu toplumların basın, yayın ve yaygın eğitim düzeylerinin eşit derecede yayılmadığı, yazı dili uygarlığının sınırlı kaldığı bir lehçeler tablosuna sahiptir. Hemen XX. yüzyıl başlarında Osmanlı ve Rusya imparatorluklarındaki meşruti düzen sayesinde gelişen basın ve yayın dili, sonra demokratik veya sosyalist cumhuriyetlerin kurulduğu 1920'ler ertesinde ise önceki çağlarda genellikle dil içinden beslenen ayrımlaşmaların bir de dil dışından kaynaklanan politik bir hızla çağımızdaki tabloya dönüştüğü bellidir. İşte bu bağlamda Türk Dünyasının dil varlığı hem ana dil kökenli bir ortaklıklar manzumesi hem de coğrafi, kavmî ve nihayet siyasî sebeplerle bir ayrımlaşmalar bütünü olarak tahlil edilmelidir. Türk Dünyasında millet bilincinin gelişmeğe başladığı XIX. asırdan beri gündemde olan "ortak dil" konusuna burada girilmeyecektir. Politik dil bilimi yaklaşımının Türk Dünyasında ortak basın-yayın dili, ortak iletişim dili, ortak yazı dili, ortak eğitim dili gibi türlü düzlemlerde gündeme getirdiği konu için azımsanmayacak bir kaynakça oluşmuş hâdedir (krş. Ercilasun, 1992).

Bugün siyasi bağımsızlığa sahip olan çağdaş Türk Dünyasını, Bağımsız Türk Dünyası diye adlandırmak şüphesiz uygun bir başlıktır: Toplam 4.730.000 kilometrekare (bağımsızlığı kabul edilmiş beş Eski Sovyet Cumhuriyetinin 3.946,951 kilometrekarelik alanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 783.562 kilometrekarelik alanı) genişliğinde bir alan kaplayan Bağımsız Türk Dünyasının en doğusunda Kazakça en batısında Türkiye Türkçesi arasında, Talât Tekin ve Lars Johanson gibi uzmanlar tarafından daima vurgulandığı üzere "karşılıklı anlaşma oranı" yüzde yüz değildir veya özgürce sohbet etme düzeyi yoktur (Tekin, 1978; Johanson, 2016: 6). Ancak Kazakça-Kırgızca, Tatarca-Başkurtça veya Türkiye ile Azerbaycan arasındaki komşular arası dil duvarı, Fransızca-İspanyolca arasındaki mesafe ile mukayese bile edilmeyecek kadar küçüktür. Bu Türk dili alanı doğu-batı ekseninde Oğuz, Kıpçak, Karluk gibi varlıkları bin yıldır

bilinen tarihî lehçelerin bugün yayıldığı sahaların sınırlarında tedricen azalıp çoğalmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'dan beri ses yapısı ve söz varlığı esaslı ayrılaşması belli olan bu dil alanında Avrupa kıtasında son bin yılda oluşan dilleşme ve kopmalar ile bağımsızlaşma tarihinin Türk Dünyasında hiç öyle yaşanmadığı da açık bir vakiadır. Burada daha Türk adının görüldüğü çağlardan beri tarih sahnesinde daima var olan bozkır imparatorluklarının kavimler veya milliyetler üstü kuruluşlarının etkisi doğrudan etkilidir, sanırım.

Hint-Avrupa dillerinin doğu ucu ile batı ucu arasındaki uzaklığın Türk Dünyası içindeki tarihî diyalektler veya edebî diller arasında hiç bulunmadığı tarihî delillerle açıkça ortadadır: Türk klasik edebiyatının eserlerini doğusundan batısına anlama arzusunun gösteren Nevayi eserleri sözlüğü (*Abuşka Lügati*) veya onun muhteşem edebiyatının Osmanlıca nazireleri hiç değilse okumuşların bu tarihî lehçe duvarını sınıadıklarını ispat eder.

Çağdaş Türk Dünyasındaki dil varlığının nasıl adlandırılacağı üzerine (dil, yazı dili, lehçe, diyalekt, şive) tartışmak yerine bugün 153 milyonluk nüfusu barındıran Bağımsız Türk Dünyasının dünya çapındaki ekonomik, kültürel ve siyasi kapasitesine odaklanmak ve bu yolda Türkolojinin verimlerinden yararlanmak gereği ortadadır. Bir de hâlen sayısal verilerine tam vâkıf olmadığımız Rusya, Çin, Afganistan, İran gibi komşu ülkelerdeki büyük Türk varlığı sorunu gündemdedir. Bağımsız Türk Dünyasının dildeş kardeşlerinin kendi ülkelerindeki iç barışına ve siyasal hakları sorunlarına yönelmek akılcı bir tutum olacaktır.

Türk Dünyasının tarihî ve millî bir miras olarak edindiği ana dil ortaklığının ve ayrılaşmanın gramer ve söz varlığı sınırları netleştirilmiş değildir. Ana Türkçe esaslı ses yapısının daha XI. yüzyılda görülen ayrılaşma (*differenciation*) ve bin yıl içinde bu geniş alanda düzenli öğretim dili birleştiriciliğinden yoksun tablosu sonucunda türeyen konuşma dillerindeki düzensiz çoğalmalar bugünkü Türk Dünyasında fonetik bir kargaşaya varmıştır. L. Bazin daha 1959'da *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın giriş makalesinde bunu açıkça belirtmiş fakat buna karşılık Türk fonolojik tutarlılığına da dikkat çekmiştir: "Çok sayıdaki Türk ağızlarında görülen son derece çeşitli seslerin tamamıyla fonetik bir anlatımı, ortak bir görünüm vermek şöyle dursun, ancak bir karışıklık ve tutarsızlık intibai uyandırmaktan öteye gidemez. Buna mukabil, fonolojik tahlil, yani çeşitli Türk dillerinde fonemler sisteminin fonksiyonel incelenmesi, hemen hemen ilk bakışta, basit ve berrak, ana hatlarıyla tutarlı bir yapının görülmesini sağlar." (1979: 16)

Ana Türkçeden beri varlıkları belirgin olan ünlü fonemlerinin birbirine ön damak-arka damak, dar-geniş ve düz-yuvarlak karşıtıllıklarıyla denkleştirilen 8 adet sestem olduğu açıktır. Ünlülerde dördüncü bir nitelik olan uzunluk-kısalık ise her dönemde ve her alanda belirleyici değildir, fonolojik değer taşımaz. Türkmençe örneğindeki gibi anlam ayıran fonemik

uzun ünlülerin varlığını istisna edersek uzun ünlü konusu Genel Türkçede ihmal edilebilir (krş. Bazin, 1979: 16; Kononov, 1981: §47; Şçerbak, 1970: 26-30; Serebrennikov, 2011: 23). Karluk grubunda (Özbekçe ve Yeni Uygurca) bugün görülen yabancılaşma sürecinde /ı/ gibi asli Türk foneminin zayıflaması, ana dilde esas olan 8 ünlüdeki ortaklığı ve ses uyumlarını bozan en ciddi sorun olarak ortadadır (Kononov, 1960: § 6; Kaydarov, 1966: § 2).

Ana dil, tarihî olarak ünsüz yapısında evrim geçirmiş ve zenginleşmiştir: Söz başında sedalı-sedasız denkliği olmaksızın 4 adet patlamalı ünsüz /b/ /t/ /k/ /ç/ ve 2 adet sızıcı ünsüz /s/ ve /y/ esaslı oluşturmaktaydı. Söz içinde ise daha çok sayıda ünsüz gözlenmektedir: *p-b, t-d, k-g* seda çiftleri ve /ç/ ünsüzü; 4 adet genizli (m, n, ñ, ñ), 4 adet sızıcı (y, s, z, ş), 2 adet akıcı (l, r) olmak üzere toplam 17 ünsüz fonem vardır (Bazin, 1979: 20; krş. Şçerbak, 1970: 77-106; Kononov, 1981: § 48-56; Serebrennikov, 2011: 38).

Ana Türkçe ile Çuvaşça ilişkisini veren r/z ve l/ş ses denkliği ve sadece Halaççada korunan söz başı /h/ ünsüzü Türk Dünyası genişliğindeki dil varlığında çok belirleyici özellikler değildir, ihmal edilebilir: Bugün Çuvaşçayı r-l dili ve Halaççayı da *hadağ* dili olarak ayırdıktan sonra; ana dilden kalan söz içindeki /d/ ünsüzünü dış ünsüzü olarak koruyan Sibirya'daki Yakutça *atağ* ~ Tuvaca *adağ* ~ Hakasça *azağ* yazı dillerini de belirtmeliyiz. Eski Türkçeden beri bin yıldır kopmadan tarihî yazı diliyle çağımıza kadar gelen söz içindeki /y/ ünsüzlü (Oğuz, Kıpçak, Karluk) yazı dilleri büyük bir çoğunluk ve yaygınlıkla Türk Dünyasının asıl dil varlığını meydana getirirler; anılan Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça bugünkü Türk Dünyasının kenar (*periferik*) yazı dilleri olarak bir çember oluşturmaktadır, Halaçça ise İran'da Türk dili haritasının tam ortasında arkaik özellikleriyle bir adacıktır. (krş. Arat, 1953: 135-136; Tekin, 2013: 336-337; Schönig, 2013: 221-222).

Türk yazı dili uygarlığını Eski Türkçeden beri sürdüren Oğuz, Kıpçak, Karluk için söz içindeki /ğ/ sesinin ilk hece ile sonraki hecedeki durumu belirleyici olmuştur: ET tağlığ > Karluk tağlık ~ Kıpçak tavlı ~ Oğuz dağlı. (Arat, 1953: 136; Tekin, 2013: 337-338) Yani ana dildeki gramerin bu üç tarihî lehçede bu ünsüzün damakta veya dudakta süreklileşmiş evrimiyle sürdüğünü veya eridiğini açıkça görüyoruz: /ğ/ > /ğ/ ~ /v/ > ø.

Söz başındaki ET /t/ ünsüzünün genellikle aynen korunduğu Kıpçakça ve Karlukça dışında, Oğuzca /d/ sedalı biçimi de ünsüzün teşekkül noktası değişmeden sadece sedalı (ötümlü) telaffuzuyla ayrılmaktadır: ET til > Karluk til ~ Kıpçak til ~ Oğuz dil. Ünsüzlerin teşekkül noktasının değişmediği basit sedalılaştırma dışında bir de yine söz başında teşekkül noktası aynı kalmak üzere düzensiz süreklileşme (TT, Az. b- > v-) eklenebilir. Kâşgarlı Mahmud'dan beri tasvir edilen söz başı y > c süreksizleşmesi ancak genç Kıpçak yazı dillerinin kimisinde düzenli (Krç.-Blk., Kırg. /c/ Kzk. Kkpl. j) kimisinde düzensiz (Tat., Krm.) olarak belirmiştir. Bunlar Türkçe söz

yapısının fonolojik olarak izlenmesini engellemeyen basit ünsüz kaymalarıdır.

İçteki bu /ğ/ ünsüzünün süreklileşmesi ile baştaki /t/ ünsüzünün aynen korunması veya sedalılılaşması gibi basit fonetik farklarla bugünkü Türk Dünyası dil varlığında dört Oğuz (TT, Az., Trkm., Gag.) on Kıpçak (Tat., Bşk., Krm., Kry. Krç.-Blk., Kmk., Nog., Kklp., Kzk., Kırg.) ve iki Karluk (Özb., Uyg.) yazı dilinin meydana getirdiği 16 Türk yazı dilini yazılı veya sözlü olarak izleyebiliyoruz. Ses değişimleri düzeyindeki bu fonetik özellikler, Türk Dünyası genelinde en uçtaki Çuvaş ve Yakut dış daireleri dışarıda tutulursa Türkçe bir sözün algılanmasına engel değildir. Bunlar Kâşgarlı Mahmud'un bilgi verdiği XI. yüzyıldan çağımıza kadar bin yıldır bilinen bu üç yazılı dil kolunun bugünkü dil mirasının başlıca ses özellikleridir, çağdaş Türk yazı dillerinin ana dille mukayeseli çok ayrıntılı ses yapısı tasvirleri birkaç eserde yapılmıştır (Şçerbak, 1970; Tenişev, 1984; Serebrennikov, 2011).

Ana dilden kalan 300 kadar kök fiil (kök fiillerin Eski Türkçe, Kıpçakça ve çağdaş Kıpçak yazı dillerindeki tespit ve tahlili yapılmıştır: bk. Sırtı 2019) ve bunların binlerce gövde türevi büyük bir ortaklık oranıyla sürmektedir (krş. Öner 2007; Öner 2010). Ana dildeki genel söz varlığı için E. R. Tenişev'in genel redaksiyonuyla Türk dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri dizisindeki Leksika cildinde yaklaşık 1000 söz tahlil edilmiştir (Tenişev, 1997; krş. Eren, 2002). Söz varlığında bin yıldır aynı kalan tabakanın yanı sıra, Arapça ve Farsça gibi etkin komşu dillerden alıntılanan söz kadrosunun üç yazı dilinde müşterek olarak bulunması dil ortaklığı bakımından tarihî bir şanstır. Türk Dünyasında, İstanbul'da, Türkistan'da veya Baltık kıyılarındaki Tatar muhacir topluluklarında aynı alıntı kadrosunun bugün de yaşaya gelmesi çok ilgi çekici bir vakiadır.

Türk gramerinin şekil bilgisinde yapım morfolojisi kökleri büyük oranda denk olan ve ekleri ise yukarıda anılan basit fonetik farklarla (ET - GUÇI > Karluk -GıÇI ~ Oğuz -Icl ~ Kıp. -vÇI vb.) takip ve idrak edilebilir haldedir. M. Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* başlıklı eserinde tespit ettiği Eski Türkçe yapım gövdelerinin büyük oranda tarihî bir ortak miras oluşturduğunu söylemek gerekir. İşlevleri belli olan +IA- veya +Daş gibi yapım morfemleri, Türk yurtlarının ve Türk lehçelerinin son asırları ayrı yaşadığı dönemde birbirinden bağımsız, ortak olmayan sınırlı sayıda bir söz varlığı üretmiş olabilir (krş. Mansuroğlu, 1960; Taş, 2009; Öner, 2006; Öner, 2016).

Gramerde en çok kullanılan isim çekimi, isim bildirmesi (*copula*) ve fiil çekimi de morfolojik farklardan ziyade ana dilden bugüne kalan morfemlerin fonetik farkları düzeyinde ayrılaşmıştır. Türk isim çekiminde fonetik farklarla denkleşen (-IAr ~ -nAr ~ -DAr vb.), bu ortaklığın dışında kalan önemli morfem farkları şöyle belirtilebilir (Tarihî Türk Lehçelerinin adları altında bugünkü yazı dilleri grup halinde anılmaktadır):

<i>Genitif</i>	Oğuz -In/-nIn	Kıpçak -nIn	Karluk -nIn
<i>Akkuzatif</i>	Oğuz -I	Kıpçak -nI	Karluk -nI
<i>Datif</i>	Oğuz -A	Kıpçak -GA	Karluk -GA
<i>Ablatif</i>	Oğuz -Dan	Kıpçak -Dan	Karluk -Dın

Türk fiil çekiminde ise morfolojik ayırışmanın daha fazla olduğunu görüyoruz:

<i>Öğr. Geç. Z.</i>	Oğuz -DI	Kıpçak -DI	Karluk -DI
<i>Gör. Geç. Z.</i>	Oğuz -mIş	Kıpçak -GAn	Karluk -GAn

Eski Türkçede bağımsız bir morfemi olmayan şimdiki zaman çekimi, tarihte ayırışmanın yaşandığı çağdan sonra meydana geldiği için üç tarihî lehçede belirgin farklar oluşmuştur; şimdiki zamanın basit değil birleşik morfolojisi ve devamındaki ekleşmeler bu farkların esasıdır:

Şim. Z. *Oğuz* -Iyor / -Ir / -yAr [TT. yazıyor ~ Az. yazır ~ Trkm. yazyar]

Kıpçak -A / -AdI / -At [Tat. Bşk. yaza ~ Kzk. jazadı ~ Kırg. cazat

tur-, yat-, yüri-, otir- ekleşmeleri: Kzk. jazıp jadır, jazıp jür, jazıp tur, jazıp otir
~ Kırg. cazıp cata, cazıp cürö, cazıp tura, cazıp otura vb]

Karluk -A / yap-, yat-, tur- [Özb. okiydi ~ Uyg. okuy;

Özb. işlayaptı ~ Uyg. yeziptu

Özb. kelayotir ~ Uyg. yezivatır vb.]

Türk gramerinde {özne → tamlayıcılar → yüklem} sırasındaki söz diziminin esasen korunduğunu ve tamlayıcıların sona atıldığı yabancılaşmış sentaksın ancak Gagauzca, Karayca ve Çuvaşça gibi kenar (*periferik*) dil alanında görüldüğünü belirtelim (krş. Ersoy, 2015: 23).

Sonuç olarak Türk Dünyasının ana dilden, gramerin ses, şekil ve söz dizimi düzlemlerinde büyük bir ortaklık ile çağımıza kadar geldiğini belirtmek gerekir. Burada notlar halinde göstermeğe çalıştığımız maddeler üzerine dilin içinde yapılacak daha ayrıntılı tahliller bu olguyu değiştirmez.

Türk Dünyasında dildeki bu ortaklığın yanı sıra görülen çoklu yapı ise, tarihî şartları daima değişen milyonlarca kilometrekareye yayılmış Türk yurtlarının kavmî yapı, göçler, devletler arası siyasi çekişmeler, yazılı diline erken ya da geç ulaşmak vb. gibi dil dışı unsurlar dolayısıyla oluşan dil ayırışmasından kaynaklanmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinin veya çağdaş Türk yazı dillerinin varlıkları ise aynı ana dile dayanan bugünkü Türk Dünyasının siyasi yapılanmasının bir sonucudur. Türk ana diline dayanan bu dünyanın sosyolinguistik şartlar dolayısıyla tekli değil çoklu yapısı ise; örneğin Hint-Avrupa dillerinin son iki bin yıldaki ayırışması ve dilleşmesi tarihi ile karşılaştırılmayacak kadar birbirine yakın ve iç içedir. Nihayet, Türk toplulukları arasında kadim töreden yaşama tarzına, kitabî devirler öncesi inançlardan deyimlere kadar ortak olan gramer dışı kültür öğelerinin varlığı ve bunlara dair modern

devirlerde gelişen ortak köken bilinci ve yakınlaşma arzusunun burada tasvir edilen Türk Dünyası dil varlığı tablosunu daima değiştirme gücüne sahip olduğunu da eklemek gerekir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Andersen, F. - Bache, C. (1976). August schleicher: Towards a better understanding of his concept of language Cchange. *Anthropological Linguistics* , Dec., 1976, Vol. 18, No. 9, 428-437.
- Arat, R. R. (1953). Türk şivelerinin tasnifi. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. X, 59-139.
- Arat, R. R. (1963). Dil tabii bir varlıktır. *Türk Kültürü*, I/3, 1-6.
- Baskakov, N. A. /Red./ (1966). *Yazıki naradov SSSR -Tyurksie yazıki*. Moskva: NAUK
- Bazin, L. (1979). Türk dillerinin müşterek tarafları ve temayülleri. (Çev.: E. Gemalmaz), *Tarihî Türk Şiveleri*, (Haz. Mehmet Akalın), 15-30, Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (1992). *Türk dünyası üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ.
- Eren, H. (1998). *Türklük bilimi sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (2002). Türk dilinin etimolojik sözlüğüne katkılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* Cilt: 50, Sayı: 2002/1, 106-160.
- Ersoy, F. (2015). Türk lehçeleri arasındaki söz dizimi farklılıkları üzerine. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 18-26, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Gabain, A. M. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Jankowski, H. (2010). Orta Asya Türk dillerinin bazı ortak özellikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17 (2), 131-142.
- Johanson, L. - Csato, E. A. /Ed./ (1998) *The Turkic languages*. London: Routledge.
- Johanson, L. (2001). Türk dünyasının sınırları: Türk topluluklarının gelişmesinde bağlayıcı ve ayırıcı unsurlar. *Türkbilig*, 2001/2, 168-177.
- Johanson, L. (2016). Turkic: Portrait of a language family. *The Uppsala Meeting - Proceedings of the 13th International Turkish Linguistics Conference*, Book Editor(s): Éva Á. Csató, Birsal Karakoç, Astrid Menz, Harrassowitz Verlag.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaydarov, E. (1966). Uygurskiy (Novouygurskiy) yazık. *Yazıki Naradov SSSR - Tyurksie Yazıki*, 363-386, Moskva: Nauk.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (1981). *Grammatika yazıka Tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad: Nauka.
- Ligeti, L. (1951). Çin yazısıyla yazılmış barbar glossarları meselesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 301-327.

- Mansuroğlu, M. (1960). Türkiye Türkçesinde söz yapımı üzerine notlar. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. X, 5-24.
- Öner, M. (2006). Türkçede isimden fiil yapımı üzerine notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 60-76.
- Öner, M. (2007). Ortak Türkçe söz varlığı denemesi (Dede Korkut Kitabı fiilleri üzerine). *Tunca Kortantamer İçin*, 447-464, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Öner, M. (2010). Bugünkü Kıpçak Türkçesi söz varlığı denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Belleten 2008/2*, 77-97.
- Öner, M. (2016). Tatarcada +DAş ekli sözler (Farsça ve Osmanlıca ile tarihî-karşılaştırmalı leksikoloji denemesi). *Prof. Dr. Tofiq Hacıyev Kitabı*, (Haz.: B. A. Gökdağ, N. Muradov), 391-398, Ankara: Akçağ.
- Özönder-Barutcu, F. S. (2006). Türk diyalektolojisinin araştırma yöntem ve tekniklerine dair birkaç söz: bakış ve hedefler. *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (25-26 Mayıs 2006), 63-68, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Róna-Tas A. (2013). *Türkolojiye giriş*. (Çev.: İsa Sarı), Ankara: Nobel.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri. *Dil Araştırmaları*, S.12, 221-257.
- Serebrennikov, B. A. - Gadjeva, N. Z. (2011) *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri*. (Çev.: Tevfik Hacıyev - Mustafa Öner) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimoloğışeskiy slovar Tyurkskih yazıkov (Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasniye)*, 767. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Strazny, P. /Ed./ (2005). *Encyclopedia of linguistics*. New York.
- Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika Tyurkskih yazıkov*. Leningrad: "NAUK".
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1978). Türkçe ile Kazakça arasında karşılıklı anlaşılabilirlik. *Genel Dilbilim Dergisi* C. 1-2, Şubat-1978, 33-42.
- Tekin, T. (1989). Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi. *Erdem* 5, S. 13, 141-168.
- Tekin, T. (2004). Altaic languages". *Makaleler II, Tarihî Türk Yazı Dilleri* (Yayıma Hazırlayanlar: E. Yılmaz - N. Demir), 404-413, Ankara: Öncü Kitap.
- Tenişev, E. R. /Red/ (1984) *Sravnitel'naya-istoričeskaya tyurkskih yazıkov. Fonetika*, Moskva.
- Tenişev, E. R. (1989). Millî döneme kadarki Türk dilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 301-308.
- Tenişev, E. R. /Red/ (1997) *Yaziki Mira - Tyurkskie yazıki*, Moskva: İzdatel'stvo İndrik.
- Tenişev, E. R. /Red/ (2002). *Sravnitel'naya-istoričeskaya tyurkskih yazıkov. Regional'nie Rekonstruktsii*, Moskva: NAUK

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/ursprache> (Erişim Tarihi: 17.10.2020)